

Ч. 6.

Рік 1919

Й. Б. Мархлевський.

Чим є політична Економія і чого вчить

Перевів Т. Ф-н.

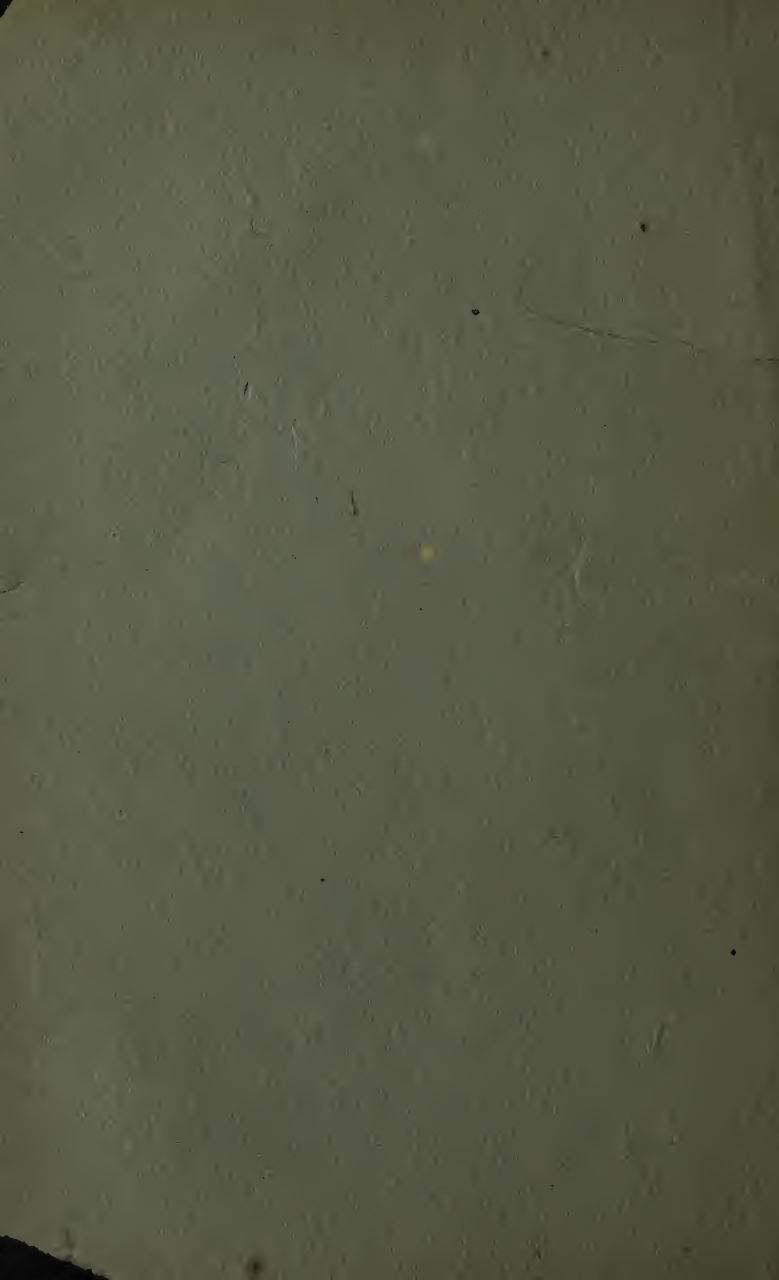

ЦІНА 25 ЦЕН.

Накладом
Видавництва Української Друкарні

UKRAINIAN PRINTING.

426 E. 9th St. New York, City.

Й. Б. Мархлевський.

Чим є політична Економія і чого вчить

Перевів Т. Ф-н.

ЦІНА 25 ЦЕН.

Накладом
Видавництва Української Друкарні

UKRAINIAN PRINTING.

426 E. 9th St. New York, City.

330
M3421c11f Stogoluc
**ЧИМ Є ЕКОНОМІЯ ПОЛІТИЧНА І ЧОГО
ВОНА ВЧИТЬ.**

Слово „економія“ походить з грецького ойкос, що дослівно значить: домівство, огорода, господарство. Отже економія є наукою про господарство. Господарити-ж знова в найширшій значіню значить, застосувати працю і знанє так, щоби задоволити людські потреби.

Але в науці політичної економії, в науці суспільного господарства не розходить ся о доказ в який спосіб поодиноке господарство має прямувати до тої ціли. Тій потребі досить докладають прислуг технічні науки, які виказують, якими дорогами доходимо до зужиткованя плодів і сил натури, щоби забезпечити людськість в живність, помешканє і ріжнородні предмети до буденного житя. Отже агрономія, наука о рільнім господарстві учить, як маємо послугувати ся рілею; науки гірництва — як маємо в найкористнійший і найлекший спосіб видобувати з землі поклади вугля і руди; металюргія — в який спосіб з руди витоплювати металі і т. д. і т. д.

Наука суспільного господарства має зовсім иншу ціль. — Завсїгди і всюди народ лучить ся в громади тої або иншої форми суспільства. Цїли тої злуки бувають ріжного рода,

лише одним з найголовнішого є і завсїгда було помагати собі взаїмно в борбі з натурою, загально працювати на поли господарства. То спільне помаганє собі мало місце в найдавніших часах і ще нині існує в племен, які називаємо „дикими“ або „варварами“. Чи розходиться о лови риби, чи то о рільне господарство, всюди і завсїгда людська одиниця є безсильною, всюди треба злучених сил, всюди бачимо спільно помагаючі людські громади — суспільства.

Наука суспільного господарства має отже за задачу виказати як укладають ся відносини межи людьми при стремлінню їх до заспокоєня їх матеріяльних потреб і якою є взаїмна залежність тих людей після того жаданя.

В народах які стоять на низьких степенях розвою, відносини ті бувають дуже ясними, залежність дуже простою. Возьмім приміром племя чорноскірих в американських степах, яких називають Сіокс; жило воно переважно з ловів буйволів та інших звірят, котрі достарчували їм мяса на поживу, а скіри на одіж і на шатра. Мущини виходили всі спільно на лови, якими доводив один з найбільше досвідчених, відважних ловців' спільно також працювали коло приготованя на зиму — сушеня і вудженя мяса, виправи скір, спільна також була праця над виробом потрібних до буденного життя знарядів, як луків, камінних сокир і глиняних посудин.

В спільній праці відповідало спільне послугуванє ся з добичі. Всі племена становили одну господарську одиницю, одно господарство.

З іншими людьми то племя мало дуже рідкі зносини, а хотяй і були які, то найчастійше були вони ворожі, рідко приходило межі дво-ва племенами до виміни яких небудь знарядів до буденного житя. **Отже чоловік був залежним під взглядом господарки виключно від племені, а ту відносини укладали ся дуже просто.**

Зосім инакше дієть ся в високо уцивілізованім суспільстві; тут навіть при звичайно простих фактах заходять відносини дуже замотані. От хотяй-би приміром таке: читач, який читає сю книжочку міг її набути і читати лише після цілого ряду господарських ділань, в яких сам уділу не брав, а які збігли ся до спільної ціли без його волі і відомости. Треба було, щоби автор написав книжку, щоби накладчик видрукував; але щоби видрукувати треба було, щоби папіровня достарчила паперу, відливарня букв, фабрика машин — головно друкарської машини, зецер своєї праці; а вкінці треба було книгарні, в якій можна-би купити книжку.

Возьмім инший примір: чого треба, щоби була готова перкалева сорочка? Треба, щоби на фармах Злучених Держав засаджено бавовняні хащі, щоби робітники — звичайно Нігри або Хінці — зібрали дозрілий овоч з дерев, щоби опісля американські робітники за допомогою машин очистили бавовну, спакували її, виправили на залізницю, котра довезла-би пакки до порту, звідки на шифах вислано-би її пр. до Одеси. Тут відібрали її українські робітники виладували з шифи, достарчили на зе-

лізницю, яка привезла до Київа. В Київі забрали-бисядо неї другі робітники, які упряли з неї нитки на машині яку знова спровадили з Англії; на виріб тої машини англійські робітники уживали найліпшої стали, яку виробили з руди, котра знова прийшла з Іспанії або Швеції, як також уживали дерева, яке виросло аж в Австралії.* Нитки ті тепер перевезено до ткальні, де ткач зробив з них на механічнім варстаті полотно, а той варстат знова був спроваджений з Німеччини, аж відтак та тканина спроваджена дістала ся в руки людей, які вибілюють знова полотно, а уживають до своєї праці машин і кітлів вироблених з міді, яку видобуваєть ся на Урали або в Америці, як також хемікалії, які виробляєть ся в Петрограді. Готову вже тканину зложили в гуртовнім складі, там набув її властитель закладу кравецького і там кравець вшив з неї, послугуючи ся машиною до шитя, яку рівнож спроваджено з Америки або Німеччини — сорочку. Тими особними чинниками керували ся техніки, які мусли бути вишколеними в наукових заведеннях, як також підприємці, властителі фарм, шиф, залізниць, фабрик; тим підприємцям помагали знова купці-комішіонери, які посередничили в закупні матеріалів і машин, як також і банкирі при помочи котрих залагоджено виплати.

Словом, той, що набув готову сорочку може з погордою сказати, що для накритя його тіла працювали люди в різних закутинах світа.

Так само можна сказати о дуже багато інших предметах, які уживаємо. Зложили ся на

них плоди різних підсонь і праця людей різних народів. Наколи цісар Кирило V міг говорити, що в його державі ніколи не заходить сонце, то нині кождий найбіднійший чоловік на сьвітї, який уживає американського тютюну, хінської гербати, коріня з Індій і Африки, кави з Арабії або Австралії, помаранч з полудневої Європи, а збіжа з півночи, може сміло сказати, що видаючи тих пару центів з своєї кишені, примушує до праці людей від сходу до заходу і від півночи до полудня.

Так само як кожда людська одиниця не може ані подумати о тїм, щоби без помочи інших людей могла посїдати всі ті предмети до життя, до яких призвичаїла ся в щоденнім життю, так само жадне нинішнє господарство не може нічого продукувати незалежно від інших. Нині жадне рільниче господарство в цивілізованім сьвітї не обійдеться ся без промислових виробів; жадна фабрика не є в стані випродувати товару від початку до кінця без помочи іншого рода фабрик або варстатів.

І так само вкінці жаден народ, жадна держава не може обійти ся без привозу товарів, чи то сирових продуктів, чи живности, чи виробів промислу з інших країв. Межи людськими одиницями, поодинокими господарствами, віддільними краями відбуваєть ся тягла виміна товарів і то власне характеризує нам теперішнє цивілізоване суспільство під господарським взглядом.

Його господарське істнуванє є на вимінї виробів, а що виміна та як відомо відбуваєть ся за помочию грошей, з сеї причини можемо

слушно назвати **грошевим господарством**.

Але виміна і гроші існували вже від довших часів і при услівях при багато взглядами відмінних від теперішних — як то побачимо пізнійше — однакож знаменитим доводом сучасного нам господарства є то, що **всі**, а принайменше переважна часть виробів була витворена в спеціальній ціли витворення їх або замінення за гроші. Давні суспільства таких способів не знали. Там витворювано в першій мірі всьо на власний ужиток, а доперва понад власні потреби замінювано їх за інші вироби, — продавано.

Виріб який витворюєть ся вже з гори упрянованим заміром, щоби його не зужиткувати, але продати, називаєть ся **товаром**. Звідси власне слушним є зазначити господарство нашого цивілізованого суспільства яко **грошеве господарство оперте на витворюваню товарів**.

З такого власне характеру суспільного господарства виходять дуже великі непотрібні замішання. Приміром в краю існує якесь певне число фабрик полотна, але ніхто не знає кільки штук полотна в данім році можна буде продати. Буде то залежати від зарібку людности в тім краю, або також від сего, чи фабриканти найдуть відбит в інших краях. Отже власне повторюєть ся стало обьяв, що раз показало ся товару, полотна більше, чим можуть набути покупці, то знова окажется ся того товару за мало. В першім випадку фабриканти будуть межи собою провадити велику конкуренцію, позаяк кождий буде старати ся збути свій то-

вар без взгляду на інших; по друге межі купуючими буде відбувати ся свого рода конкуренція покупу, позаяк кожний з них буде старати ся покрити свої потреби.

Отже в першій випадку ціна полотна буде спадати, позаяк заводи змусять фабрикантів до обниження її; в другій випадку заводи купців допровадять, що ціна піднесеть ся. По правді, фабриканти мають норму до означення ціни і мусять вони покрити кошта всего витвору, як також осягнути певний зиск.

Однак норма та є дуже непевною, з причини існуючого поділу праці. Позаяк фабрика, яка виробляє полотно звичайно не посідає власного рілничого господарства, де можна-би управляти лен, ані власних хемічних фабрик, ані копалень, які достарчували-би вуголь, ані також варстатів, які виробляли-би прядільні і ткацькі машини, лише те все набуває, яко товар, за що платить ціни, котрі по порядку підлягають сумнівови, отже і кошта продукції рівнож підлягають сумнівови.

Крім того є ще спеціальні причини, які впливають на таке ваганє ціни — причини, які спричиняють обниженє коштів продукції, а головнo — технічні винаходи. Наколи, припустім, трафить ся, що одна з фабрик запровадить в себе винахід, за помочию котрого виробить штуку полотна, якої кошт буде виносити 10 долярів, підчас коли при тих самих фабрикаціях кошта ті виносили 12 долярів, то така фабрика буде виробляти свій виріб дешевше, загортаючи ще багато зиску, інші зно, на, наколи-би хотіли істнувати, будуть змуше-

ні продавати свій виріб по тій самій ціні, тільки без зисків або навіть понесуть страти.

Маємо тоді новий довід характеризуючий наші господарські відносини' є ним існуванє поодиноких господарств, існуванє, котре прибирає форму борби всіх проти всім, існуванє, котре спричиняє, що цілий витвір набирає цих непевности. В тій борбі одні гинуть, підчас коли інші, щасливійші, хитрійші, діяльнійші відносять побіду і збогачують ся. І знова тоді задачію науки суспільної економії буде — головнo вияснити, як наслідком тої борби, того існування укладають ся взаїмні відносини господарки межі людьми, що користує суспільність наслідком існування того рода відносин, а що тратить.

Але існують інші ще відносини залежності межі людьми, які становлять спеціальну ціху нашої господарської форми. Возьмім знова примір: пригадаймо собі того ткача київського, який виробив перкалеве полотно на сорочку. Працює він в великій фабриці, при механічнім ткацькім варстаті; не лише що не буде носити він білизни з того перкалю, який виробляє, але також не потребує знати, що з тим полотном станеть ся, та скільки за нього заплатить. Він є наймитом продає свою робочу силу на означене число денних годин, за визначену йому платню; крім тої платні, яка належить ся йому не має він з господарством, з тою фабрикою в якій працює, нічого спільного.

Можливим навіть дуже є, що не завсїгди був він таким наймитом; можливо, що мав він пе-

ред кількома або може перед кільканайцятьма роками свій власний ткацький варстат; діставав нитки з пряділень, робив з них власними руками полотно і потім продавав його. Тоді був він рукодільником, який міг щось витворити, варстат його був одинокою господаркою. Нині, разом з сотками інших таких як він робітників, подібно як машина, при якій він працює, становить лише складову часть тої фабрики, тої великої господарської одиниці.

Отже фактом є се, що нині переважна часть продуктів відбуваєть ся при помочи наємної праці, що повстали великі фабрики, в яких працюють мільйони таких наймитів, що те саме застосованє заходить і в рільництві, де на великих земельних посіlostях працюють рільничі наймити, становить знова характеристичну ціху нашого суспільного господарства, котре на тій засаді назовемо **господарством опертим на наємній праці**.

І знова маємо жадати від науки суспільної економії, щоби вияснила нам причини істновання того рода взаїмних відносин межи людьми при їх співділаню на поли господарки.

Так отже бачимо, що в одідиченю господарства повстає цілий ряд замотаних питань, — а ми розводили ся лише над декотрими з них — котрі можуть бути розв'язані лише при помочи наукового вияснення. Само господарське жите стало ся дуже зложеним і тільки систематичне баданє, наукові досліди можуть розяснити той хаос.

Випадає тут зазначити, що та нечувана комплікація господарських об'явів не є ще

принайменше знана всім суспільствам в всіх часах.

Як в природі змінюють ся в довгих відступах часу услівя життя, витворюють ся нові роди звірят і рослин, так і в людськім життю відбуваєть ся поступенний розвій, який відносить ся до всіх форм істнованя людей, а також і до економічного істнованя. Щоби зрозуміти докладнійше господарське положенє сучасного суспільства можемо лише в сей спосіб зрозуміти його, наколи порівнаємо се положенє з положенєм інших суспільств, на що мусимо ужити пару примірів.

Згадували ми повисше, як просто і ясно представляють ся відносини положеня червоноскірих племен, які живуть з ловів звірини. Не менше простійшими можуть бути також відносини, які заходять межи людьми, котрі дійшли вже до свідомости, як управляти рілю, як рівнож мають понятє про різні штуки і ремесло.

Так пр. представляють ся нам відносини, котрі істнували до недавна в Індіях, в тій прастарій резиденції високо цивілізованого племені.

Як в червоноскірих одиницею суспільно-господарською було племя, так тут одиницею є громада, котрої члени є злучені злукою крові.

Народи тої громади живуть з рільництві. Лише земля, яку управляють не є приватною власністю, а є власністю цілої громади, а управа її відбуваєть ся спільними силами всіх мешканців. Ціла громада збираєть ся разом,

щоби обробити рілю, збіже збираєть ся до спільних stodil і шпіхлїв. Не може тут однак бути мови о купні або продажі рільничих плодів, а поділ відбуваєть ся відповідно до потреб і засобів: з зібраних плодів поодинокі родини одержують свою частину.

Але ті Гіндуси, живучи в краю, який гоїно обдарений природою, де земля видає стократний плід, при малім труді можуть заспокоїти найважнійші свої потреби. Отже позістає подостатком робочої сили, котру можна посвятити до здобуття ріжних предметів, які-би придали ся більше до житя. Житєве досьвідченє навчило, що чоловік, який займаєть ся лише одною роботою — ткацтвом, виробами з металю або глини, набуває при тім знаня більше того фаху.

Власне бачимо вже в тій іднійській громаді ремісників-спеціалістів, ковалїв, ганчарїв, ткачїв, але не виробляють вони предметів — товарів, на продаж, а працюють для громади, яка достарчає їм житєвих осередків. Ковалї, в хвилях потреби, працюють разом з іншими коло рілі, решту часу посвячують своєму ремеслу, виробляють зелізні знаряди, які цотрібні для рільничої праці або домашнього господарства так само ткачі, ганчарі, столярі і т. д.

В той спосіб ціла громада становить одно велике господарство, в котрім люди працюють для заспокоєня загальних своїх потреб, а праця та відбуваєть ся після з гори вже уложеного пляну і всі відносини, які заходять межи людьми, відзначають ся ясністю і простотою.

Така громада може входити також в виміни з іншими громадами, може пр. наколи не має

подостатком пасовиск, щоби годувати відповідно потрібне число худоби, набути від сусідньої громади корову в заміну за полотно, якого знова бракує в тамтій громаді, з причини, що на ґрунтах сусідньої громади не родить ся бавовна; або може віддати часть своїх ганчарських виробів в заміну за золоті ланцюшки і бранзолетки, які виробляють ся в одній громаді, на котрої то ґрунтах винайдено золото. Але будуть то лише одноразові виміни; громади або господарства будуть виробляти сей або другий предмет ужитку, не в ціли з гори зазначеної виміни, але будуть виробляти передовсім то, що є потрібним їх членам до життя, вимінювати будуть лише то, що збуває понад власні потреби.

Подібні відносини істнували не лише в Індіях, але також в багато інших краях, в котрих позістали заледви сліди тих давних злук.

Простий і натуральний той спосіб **утруднюєть ся** власне з причини **наїздів і підбоїв народів або племен.**

Найчастійше наїздники були племена, котрим з природних причин земля, на якій поселили ся не була відповідною під управу і вони трудили ся випасом худоби та ловом риби, провадили кочовниче житє. Такі племена, розмножували ся, ставало їм тіснійше на розлогих лугах та степах, нападали на краї, де людність була з більшими рільничими засобами.

Такі наїзди відбували ся дуже часто пр. в Азії, де наїздничі орди періодично вирушували зі степів, підбиваючи краї на полудне, захід і схід.

Приміром такі наїзтники не раз розтягали своє панованє над Індіянами і ставали ся тоді панами тих спокійних Гіндусів. Неодна громада зіставала зовсім винищена, однак з давних жителїв, тисячі людей, які силою забрано з їх хати, продавано до неволі, інших змушувано до праці коло будови великих палат і святинь, а на інших накладано платити данини, відбирано їм земельні плоди і таке инше.

Але помимо того, через цілі віки уложене громадне в засаді не зістало нарушене. Витворила ся держава, якою рядили наїзтники, але держава та по зрушеню воєнної заверухи мала невеликий вплив на економічно істнованє тих дрібних суспільств.

Зовсім иший знова господарський тип представляє пр. **римська держава**. Перший гурток людей, які осіли над берегами Тибру з певністю також провадив своє істнованє на підставі суспільної праці коло рілі, але природні відносини тої околиці давали дуже скупе удержанє, на яке треба було дуже тяжко працювати. Поза се людність та мусіла провадити безустанні борби з народами сусідних ділень і звідси власне витворила ся **держава з воєнною організацією**; той характер відбив ся на господарсько-суспільнім устрою і витворив знова **ріжницю народних клас**. Побіч горожан, які покористовували ся з всіх прав, брали участь в публичних справах, витворили ся поселенці, які не посідали жадних прав, також піддані, запержені від своїх володітелїв, які мали право жадати від них данин і послуг, а вкінці невольни-

ки, воєнні бранці, якими володітелі розпоряджали так само, як робочою худобою.

В той спосіб не могло бути мови о рівності в господарським одідиженю. Значна часть праці була виконувана під примусом' підданий рільник мусів віддавати своєму володітелеви більшу часть зі своїх рільничих плодів, невільник одержував заледви те, що було конечним для піддержання його житя. Натомість в руках володітелів нагромадили ся богатства і поділ межи людьми під взглядом економічного положеня зростав щораз більше.

Пізнійше, коли римське оруже почало відносити побіди поза Апенінським півостровом, почали ся підбої в Греції, Малій Азії, північній Африці, а пізнійше і в краях Європи; почали до Риму напливати великі богатства, які походили з воєнних рабунків, а заразом незчислимі маси невільників, воєнних бранців. І тепер доходить до того, що менше більше від половини II віку перед християнською ерою господарство римського суспільства є оперте в першій лінії переважно на невільничій праці.

Після обчисленя історика Гіббона, за пановання цїсара Клявдія (панував він від 41 до 54 року по Христї) могло бути в римській державі около сім міліонів вільних горожан, а невільників около 21 міліонів. При тім однак зовсім не віддавали ся продукційній праці. Сотки тисяч заповняли військові регіменти, які були розсіяні по підбитих краях; тисячі инших зіставали ся на держаній службі, а богато тисяч жило знова коштом заможнійших.

Були також в Італії вільні горожани, які

управляли рілю, але і ті в тих часах мали не-
вільників. Однак найбільше невільників затруд-
нювали в своїх господарствах римські дідичі.

Один з вчених **Кароль Біхер** так описує таке
господарство римського дідича; „Насамперед
маємо тут нарільнічих фільварках невільників.
На кождім фільварку є зарядця і помічник, з
цілим штабом дозорців, котрі керують працею
цілого загалу робітників на рілі і винницях,
пастухів, кухонної челяди, прядок, ткачів, крав-
ців, столярів, теслів, ковалів а також робітни-
ків, які сповняють працю, яка стоїть в звязи з
рільництвом. На більших фільварках загал ро-
бітників є поділений на відділи по десять лю-
дий, а кождий такий відділ має свого настав-
ника. Крім того є ще загал невільників в домі
дідича, які є призначені до ослуги для пана і
пані. Насамперед маємо тут адміністратора ма-
єтку з касієром, писарями, зарядцями домів,
які віддають ся в наєм і т. п. Наколи пан пі-
діймаєть ся державних підприємств або удер-
жує шифи для морської плавби, то держить
він в тій ціли персонал урядників і робітни-
ків, котрі всі є невільниками. Знова для до-
машних безпосередних услуг находимо двір-
ського маршалка, віддверного, покойові слуги,
дозорців срібла і посуду кухонної і багато-бо-
гато иншої служби. Є також на панськім дворі
для особистої користи вчений фільсоф, поет,
архітект, маляр і різбяр; в бібліотеці працю-
ють копіюїсти (що переписують книжки, по-
заяк в тих часах ще не знали друку), спеціалі-
сти від вигладжування пергаміну, інтрольгато-
ри, так що при їх помочі бібліотекар пригото-

вляє цілі книги власним домашнім господарством. Навіть дневникар і стенограф мусять бути невільниками в панському домі. Коли пан виходив на улицу, то попереджував його великий гурт невільників; спеціальний невільник, який ішов на самий перед звертав увагу на особи яким мала решта невільників кланятися, інші знова невільники роздавали милостиню біднійшим горожанам римської держави по улицах, а також в разі виборчої потреби агітували при виборах. Є то „виборчі агенти старого Риму, але ріжнять ся вони від сьогочасних тим, що були особистою власністю якогось кандидата.“

Подібно до пана господарює і держава: ті величезні амфітеатри, публичні лазні, котрих руїни і до нинішнього дня оглядають подорожні в Римі, ті мійські канали, яких ще і до нині сліди позістали, славні биті гостинці, по котрих ішли в світ римські легіони, а які були так збудовані, що заховали ся досить добрі цілі віки, є виробом рук невільників; новільники видобували мрамур і граніт в каменеломах; невільники обслуговували морські пароплави. Рівнож невільниками були урядники на підрядних становищах — поліція, дозорці тюремні, служба в святинях і магістратах, збирачі данин і т. п.

Отже-ж для праці вільних людей не було тут місця' „вільні горожани“ замінили ся в гурток суспільних пасожитів, які тільки волочили ся улицями, жили з ласки заможнійших і домагали ся від держави „іграшок і хліба.“

Знаменитий також гандель існував в тій

суспільности і держава спроваджувала з Сицилії і Африки збіже для виживлення тої римської голоди, купці звозили зі всіх кінців світа різні дорогоцінні річи і присмаки як: гебан, слоневу кість, бурштин, перли, шовкові і бавовняні полотна і інші предмети збуту.

Лише той гандель не становив підстави головного істновання, в разі потреби можна було і без тих річий обійти ся навіть дуже легко. Поза се взаємні відносини людей на поли господарки були дуже прості і незадовольючі. Отже-ж Римляни позіставили нам дуже багато цікавих книжок з зародків політики, витворили науку права, але о науці суспільного господарства не було в них і бути не могло навіть мови, позаяк прямо не насували ся питання в зародках господарства, котре домагало-би ся наукового розв'язання. О скільки римські автори порушували економічні питання, то були звичайно писані о домовій господарці, пр. о тім, в який спосіб найліпше можна зужиткувати працю невільника, як управляти рілю і т. д.

Господарське жите **народів германських і славянських** в епосі, коли дійшли вони до осілого житя, було оперте на засадах таких, які ми бачили в індійських громадах. Народи ті, розпадали ся на родини, які були господарськими одиницями, т. є. люди працювали тут спільно, віддаючи ся ловам риб та звірини, випасови худоби і заразом рільництву, яке було в них на першім місци. Пізнійше, коли родини почали щораз збільшувати ся, тоді тісній-

ший їх союз становив — рід.

О організації господарської праці в тій епо-сї на жаль знаємо дуже мало; але в кождім разї є стверджено, що землю посїдали всі спільно, а різні прастарі обичаї і народні піснї, кажуть догадувати ся, що і при взглядно розвиненім рільництві праця відбувала ся спільно, громадно, чому мусїв відповідати рівний подїл плодів праці.

Але наколи така спільна господарка могла одержати ся віками в Індіях, то натомість судьба європейських народів була зовсім инша: по розлогих рівнинах Європи відбували ся без перерви вандрівки народів, які були спричинені тим, що з півночі і зі сходу напливали щораз новїйші кочовничі племена і **провадили безперестанні борби о оселеня**; та konieczність оборони осель змусила народи до тіснїйшої організації, яка відповідала воєнним потребам; звідси власне з бігом часу витворила ся різниця кляс і жовнїри, чи як їх звано, войовники, яких головною задачію була оборона краю, ужили своєї переваги, щоби запевнити собі матеріяльні користи коштом підбитих племен; а крім сего появляли ся воєнні бранці, котрі ставали ся невольниками. Нераз наїздники потрапили підбити цілу громаду або її кілька-десять осель з одного роду і тоді ті наїздники ставали ся панами поконаних, поселивши ся межі ними, змушували їх до праці в свою користь.

Розглянувши ся добре по Україні, побачимо, що і тут відбувала ся майже та сама еволюція, яка витворила різницю в клясах. Побіч

вільних горожан, чи як їх звано боярів, находять ся і пани, котрі мають в своїх руках зверхню власть, а також існують тут і бранці-невільники. Ті зверхні влади в устрою господарським представляють ся головно в сей спосіб, що бояри складали панам данини, часть плодів своєї праці і були зобов'язані робити в замках-твердинях і коло доріг, а рівнож і коло рілі, яка була власністю пана, наколи той пан був в воєнних походах. Ходило тут головно о данини і повинности, які належали ся панам, не як людям, що посідали зверхню власть, але належало ся їм яко оборонцям краю: хто був в війську, то щоби мін жити, мусів удержувати ся з тих, які позістали на рілі.

І так поступенно відносини ті прибирали відмінний характер; пани, які чули ся в перевазі над безборонною людністю почали домагати ся щораз то більше данин, щораз то більших услуг, а безборонні бояри мусіли їм підлягати.

В початках пан посідав стілько само землі, що і боярин і про землю взагалі суперечок не було — було їй аж занадто багато для всіх. З часом пан почав приганяти своїх невольників до управи рілі, яка лежала облогом і рівночасно примушував вільних боярів до праці на своїй рілі, на підставі услуг, які перед тим не дуже то мали велике значінє.

Потім пани ще один крок вступили вперед: почали вони уважати за свою і ту рілю, на якій сидів боярин, а результатом того було те, що боярин перестав бути вільним боярином, а зробив ся тепер звичайним хлопом, невольником. Земля належить до пана, а хлоп

до землі! Почали тоді пани визначувати якнайменше тої землі хлопам (словом хлоп почали називати давного боярина десь в половині XV віку), натомість розширювали землі фільваркові, а на котрій під примусом мусів працювати хлоп.

З початку той примус не видавав ся тяжким, але потім став ся дуже прикрим і хлоп відробляв тоді панщини чотири дні в році (ще в XII віці), пізнійше один день в тижни (при кінці XIV віку), а ще пізнійше (в XVIII віці) вже тільки два дні в тижни працював, хлоп на себе, а чотири дні відробляв для пана панщину.

Була то господарська епоха оперта на примусовій праці, на панщині, на підданстві.

Подібні відносини витворили ся в Німеччині,, Чехах Франції, взагалі майже в цілій західній части Европи з виїмком лише швайцарських гір і інших малих дільниць, а також з виїмком Англії. В Англії підданство перестало фактично існувати вже в XIV віці, підчас коли на континенті тревало в Франції до половини XVIII віку, а в інших краях до половини XIX віку.

В Росії, в східній і полудневій Австрії (головно в славянських дільницях) перебіг сеї справи був трохи инший, але загальне положенє хлопів було гірше, позаяк там пани мали право зовсім відібрати хлопови поле, а його продати моз коня або корову, чого вже в західних державах не було.

Так власне представляли ся відносини рільного господарства при такій економічній залежности по селах, — про міста спімнеть ся

пізнійше. Хлоп працюючи як ніч так день, жив в найгіршій нужді. Потреби його мусіли бути мінімальні з конечности, а потреби ті заспокоювало власне господарство: живив ся хлібом, з власного поля. вбирав ся в „самовироби“, значить, в сорочку з полотна яке сам собі виробив, в сердак, який виробив з овечої вовни, навіть капелюх і ходаки були власного виробу. Хату звичайну ліпянку будував своїм власним промислом, як також сам виробляв горшки і всі дерев'яні знаряди.

Не з власного домашнього виробу походили заледви — залізний леміш від плуга, окови на возі, серп або коса, та вичайна сіль, але і тих виробів або достатків уживав він якнайменше.

Подібною засадою керував ся тікож пан, однак з тою різницею, що його господарство при цаньшищизняній праці достарчувало дуже богато плодів. В такім панському дворі було справді подостатком різної живности, якої могла достарчити ріля, а zarazом двір затруднював велике число фільваркової челядини межи котрою находило ся досить велике число ремісників. Двірські дівчата пряли і виробляли полотно; в кзньні коваль виробляв господарські знаряди, бу там також тесля, столяр і т. д. Позаяк господарські плоди були досить великими, то-ж була можливість одержати крім робітників які працювали коло рілі також велике число служби до особистої послуги. Рівнож вистарчило панам і (хоч їм і нині сего не бракує) на веселу і дуже часту гостинність. Наколи бракувало чогось панови чого в

дома виробити не можна було, то вже купував він єе за гроші, котрі набув з продажу рілних плодів.

Однак належить запам'ятати єе, що цілий добробут пана в тих віках головню полягав на достатках домашніх виробів, а не в чудових умебльованях. Приміром гойною була їда і питки власного виробу — меди, пиво, горівка, — любовано єя також в їзді верхівцями, але домашнє урядженє було дуже прости, столова посуда була з цини, зеркало, шафа або оздоблюючі комоди — ще в XVII віці уходили в панєськїм домі за предмети окраси і таке щось переховувало єя з роду в рід.

Більше таких виробів нагромаджувало єя в домах магнатів, але і тут було богацтво земельних плодів на першїм місци.

Ті предмети, яких село не могло випродкувати, достарчало місто. Тепер заходить питанє, коли і як повстало місто? В германєско-славянськїм єввіті міста — а належить зауважити, що ріжнило єя воно засадничо від міст старинного єввіта — мало подвійний початок: повстало головню як місто твердинне або як торгове місце.

Місто будували в ціли оборони перед наїздниками; з початку в тих містах поза воєною залогою, яка чає від часу змінювала єя — ніхто не жив стало. Найчастійше такі міста будовано в дуже недоступнїм місци, межи неприступними скалами або межи мочарами, отже здобувати живнїсть для мешканців того міста було дуже трудною річню. Доперва в ча-

сі воєнного страху прибували тут люди зі своїх осель, щоби схоронити ся перед неприятелем.

Однак з бігом часу, коли то витворили ся вже заводові жовніри, які жили коштом працюючого народу, в тих містах поселили ся воєводи зі своєю дружиною (службою), а живности до міста достарчали бояри.

Двір такого воєводи чи князя ставав ся тоді бути центральним місцем для певної околиці краю: тут прибували в означених часах бояри, які приносили свої данини або як були змушені будувати нові вали і мури або старі поправляти.

Опісля періодично збирало ся все більше число народу в тім місци і власне се спричинило, що ті місця стали ся zarazом гандлевими місцями. І власне ті бояри поки були вільними горожанами звозили свої споживчі продукти до тих міст і вимінювали за інші їм потрібні річи.

Дальший крок полягав на тім, що сей або той з княжої дружини або боярин почали уживати своєї сили контролюючи деякі виробы. Ясним пр. є, що в місті власне вироблюване все, що було потрібним для воєнного ремесла' отже мечі, луки, сідла і т. п. Звідси власне витворили ся перші початки ремесла, а також і інші ремісники, як: кушнірі, ганчарі і т. п. уважали за користнійше поселити ся на завсїгди в місті, де тягло народ прибував за ріжними потребами, чим сидіти на селі, в глухім і некористнім місци.

Також ще в инший спосіб витворили ся

міста, а то головню там, де згромаджували ся люди з цілої околиці в означених часах, т. є. де збирали ся на народні віча, які як нам відомо відбували ся в Славян або там, де були святині поганських богів, а пізнійше церкви і монастирі.

Але ті перші міста з певністю не були подібні до нинішних міст. Передовсім не було тоді так великої різниці яка нині заходить межі селом а містом. Мешканець міста не вирікав ся рільництва. Грунти, які находили ся в поблизкості міст були управлювані міщанами, в містах находили ся господарські будинки, подібно як і по селах: стодоли, обори і т. д. Мійський ремісник ділив свій час межі рільничою працею а ремеслом, з простої причини, що покупу на ремісничі вироби не було так великого, щоби він міг головню вижити зі свого ремесла. Зрештою ще і до нині по малих оселях діється так само, що знайчійше число поселенців поза рільничим господарством провадить також виріб ремісничий.

Не згадували ми зовсім тут про купців, про ту нині так важну мійську людність. Але се не було забутии, а властиво, що в тих перших часах, про які тут мова, головню в середних віках не було зовсім купців по містах. Доперва коли розвинуло ся пароплавство, що в германських і славянських народів наступило значно пізнійше, повстає в містах положених над морем купець-мореплавець. (В Італії находимо такого купця трохи вчаснійше, позаяк там мореплавство було найзначнійшою римською штукаю; але навіть в Англії і Голяндії, в тих

„купецьких краях“ в XIII і XIV віках про купця в цілім того слова значіню нема ще мови).

Се є зовсім зрозумілим, що в тих середньовічних суспільствах заміна виробів була так незначною, що купець не мав там що робити. На Україні головно, навіть в значно пізнійших часах, по містах було дуже мало купців; гандель відбував ся в більшій мірі без їх посередництва. Так пр. ще в другій половині XVII віку бачимо, що самі пани возять збіже до більших міст на продаж, але є пізнійші часи, бо до XIV а навіть і XV віку про гандель збіжем не було майже мови. В середних віках, о скількико появляють ся купці по містах гандлюють вони виключно ріжними предметами збуту, а тим самим гандель той мусів бути незначний і не відгравав в господарськім життю суспільства великої ролі.

Отже-ж як бачимо то в середних віках господарський устрій був опертий на засаді, що **кожде господарство заспокоювало свої власні потреби**. Рівнож повстає перший поділ межі містом а селом; але виміна не відгравала тут рішаючої ваги. Такі відносини в суспільстві названо **натуральним господарством**.

Той поділ суспільної як також системи примусової праці з часом має повільний але сталий вплив на перемену економічних відносин. — Наколи раз виробив ся ремісник спеціаліст, **праця його ставала ся щораз видатнійшою**. Працюючи стало в однім заводі більше набираєть ся практики і вправи, видумує нові знаряди і удосконалює вироблені річи. З другої сторони в руках панів, які панували над хлопом

нагромаджуєть ся більше багатства; можуть вони віддати велике число рільних плодів в заміну за ремісничі вироби.

До того всего прилучуєть ся також розвій мореплавства. В XV віці починають Європейці діставати ся до заморських країн; в 1492 році Колюмб відкрив новий сьвіт — Америку, а в 1498 році Васкоде Гама доїздить до Східних Індій.

З тих власне нових далеких країн надпливає велике число нових і потрібних товарів, що вже більше оживляє гандель.

Дальше входять тут також і політичні чинники. **Держава** зростає в силу, монархи беруть потрохи в кліщі панів; малі борби княженят, які непокоїли завсїгди краї зістають придушені, а тим самим праця як на рілі так і в промислі відбуваєть ся правильно, спокійно, безпечно і стаєть ся тим самим більше видатнішою.

І небавом виходить таке: міста скоро зростають в людність, праця мійських ремісників заосмотрює народ в промислові вироби, а знова людність міста потребує споживчих продуктів, яких достарчають села, а заразом зростає також велика потреба полотна, вовни, дерева і т. п.; **отже-ж рільнічі продукти** **находять тепер дуже легкий відбит.**

Придивіть ся тепер потрохи економічній продукції і відносинам взагалі в містах в першій половині XVI віку. — Припустім, що ми находимо ся в Києві, в домі „уродженого“ пана Михайла Дерискіри, властителя слюсарського варстату. Дім порядної будови почім пізнати,

що в середині панує достаток, який нагромаджувано вже від кількох поколінь. Варстат містився в партері камениці і не багато різниться він від слюсарського варстату, який нині можемо денебудь побачити, тільки що в тім варстаті брак моторів і машин; вся праця відбувається тут ручно. Застаємо там при праці пана Дерискіру і трох-чотирох чи і більше челядників, як також кількох учеників. Цікава робота тут виробляється. Сам майстер держить під молотком оздоблений сьвічник, який замовили пани радні міста для ратуша (міської управи) один з челядників мозолить ся над дуже великим замком, що має стати ся оздобою дверей ясновельможного осаула, а двох інших виконують оздоблені залізні двері до церкви. Зі всею старанністю, без поспіху, під вправною рукою витворюється один кавалок за другим. Які небудь роботи пан Дерискіра не видав зі свого варстату; бо се не був виріб на продаж, на ринок збуту, але виріб на замовленє. Отже-ж такі речі не лише, що будуть тревалі, але і переховують ся довший час, бо не ощаджувано ані часу, ані праці, ані заходу коло них. Але пан Дерискіра зі своїми челядниками могли так працювати коло них, бо знали, що за порядну працю буде і порядна заплата і не бояли ся конкуренції, яка полягає звичайно на знижуванню ціни.

А які були відносини пана Дерискіри до челядників? Кождий з них так само як і пан майстер відбували довгу і мозольну науку, так само опісля пустив ся на вандрівку по сьвіті, так само виробив „майстерштик“ (термінацію)

тай зістав визволений і прийятий межи товаришів ремісників.

По найбільшій часті челядники були синами майстрів і кождий з них жив надіями, що скорше чи пізнійше оженивши ся або діставши добрий спадок по своїм батькови зможе заложити варстат і зістати майстром. Тоді заходила товариська рівність межи майстром а челядниками і то спричиняло ся до їх взаїмних відносин. При тім ті челядники в майстра були своїми, домашніми, належали гей-би до одної родини, спільно з ним ставали до праці, як також і спільно засідали до миски. При таких відносинах майстер не міг змушувати челядників до праці понад міру, бо сам тоді мусів-би працювати понад міру. Але челядники брали ся до праці щиро і робили так, щоби все догодити майстрови.

В разі коли майстер пробував надуживати своєї сили над челядником, стрічав ся звичайно з відмовою. Так само як майстер мав поперте з промислової корпорації, так і челядник не був самітний а мав поперте з союзу (юнії) товаришів.

Беручи загально те все, що повисше наводило ся, скажемо: характеристичні промисли економічного існування по містах в середних віках як також в XVI і XVII віках були: 1. праця відбувала ся на замовленє без витворювання її на ринки збуту без жадної конкуренції; 2. творці індустрії належали до промислових корпорацій, а ті корпорації підпирали їх і пильнували їх інтересів.

Не можна тут описувати поодинокого уря-

дження промислів в часі їх розвитку. Зазначимо тільки, що були вони майже загальними, бо всі ремісники як також артисти, малярі, різьбярі лучили ся в промислову юнію. Подібну корпорацію творили також купці в своїх „біржах“ (місце де збирають ся купці в торговельних справах і спекуляціях). Кождий промисловий союз регулював ремісничі справи в дуже широкім обемі. Статут союзу приписував кілько має бути майстрів котрого промислу, кілько кождому з них вільно держати челядників а кілько учеників, яких матеріялів вільно уживати, як також застерігав, щоби кождий виріб був дуже добрий.

Рівночасно сей союз помагав членам в разі якогось нещастя, був щось в роді заповомогового товариства.

Але не тільки на союзі ограничувала ся регламентація господарського життя в місті. Гандель пр. підлягав такій самій регламентації: мійські уряди — які були вибрані міщанами — установляли таксу на хліб і иншу живність, рільникам і перекупкам, які звозили споживчі продукти до міста установляли ціни по яких вони можуть продавати свій товар. Словом — ціле життя такого міста було обняте системою підлягало головному регулямінови — навіть в усіх найдрібніших річах.

При таких відносинах витворила ся певна сталість, рівномірний напрям в господарських справах. Кождий чоловік чув ся безпечним, спокійно споглядав в будучність, ціле його життя так переходило щасливо, неначе наперед всі пляни були уложені. Тої зажертої борби

всіх проти всему не відчували люди в так високім степені, як нині відчують.

Не можна заперечити, що та устава добробуту для тодішніх людей лише по містах була великим щастям. Але також передовсім треба пам'ятати, що добробут тої порстки (яка жила по містах) був заплачений страшною нуждою мільйонів інших. Місто розвивалося, позаяк до міста напливало багатство від багатців, від князів і пельманів, багатого духовенства і панів; ті знова держали в своїй залежності селянську людність і їх багатство йшло в парі з нуждою селянського населення.

Опісля належить також пам'ятати і се, що те так парне міське життя було дуже часто заколочуване знасилуванем, війнами та погромиами. Се є власне історична епоха безнастанних борб феодалних панів, князів і князенят, а в борбах тих на міста спадав удар по ударі. В кождім разі життя по містах не було благородною потіхою.

Та сама засада стислої регламентації, патріархальної опіки, коли з одної сторони давала певність існування і рівномірности, то з другої сторони накладала народови тяжкі кайдани. Одиниці були переслідувані на кождім кроці, все підтягано на однім ґанку і біда була тому сьмільчакови, котрий хотів видерти ся з тих устаток. — Так було в усіх зародках, а отже і в економічному зародку. Промисловий союз опікував ся лише тими, котрі до него належали, а дуже зависно дивив ся на інших, чужих а навіть завжди поборював їх, не дозволяв їм працювати і заробляти на життя. Цілий суспіль-

ний устрій був опертий на системі привілеїв великих і дрібних, на сприянню народowi тільки свого стану або роду, отже і в зародку життя економічного понував привілей.

Межи людьми які звичайно вихвалювали „старі, добрі часи“ є і такі, що твердять, що розвій тодішнього промислу треба приписати лише промисловій організації (союзови) та регламентації. Але приглянути ся ближше, бачимо, що **той розвій промислу тревав дуже коротко і згинув власне з причини тої регламентації.** Инакше і бути не могло: ремісник в середних віках був артистом лише угнетений регулярним союза покидав своє ремесло. І власне вже в XVI віці пропала артистична слава ремесла.

Вигідний чи не вигідний, спасенний чи не спасенний, мусів той **середновічний порядок згинуту.** Людність прибільшувала ся; по селах було тісно для неї, з причини, що пани забрали всю землю; всі що втікали перед паньщиною тягнули ся до міст; з тим напливом людности не вміли зарадити собі мійські заряди. Рівночасно росла щораз більша потреба промислових виробів, позаяк добробут па містах зростав щораз більше. Тепер власне осередки комунікаційні поліпшували ся, улекшуючи заміну виробів та оживляючи вимінні відносини межи другими містами і краями; а людські винаходи робили поступ, — повстали нові знаряди і способи продукції.

Одним словом — поволи витворювали ся нові відносини продукції, котрі розширили тісні границі промислових уряджень.

Сей довід об'яснім на слідуючім примірі: в Англії був виріб сукна як і по інших краях, обнятий звичайним промисловим регуляміном; але англійські купці почали вивозити сукно до країв де про вовну було труднійше як пр. до Італії і Нідерляндії. Тоді промислові майстри діставали в великім числі замовлення від тих купців і виріб сукна знаменито розвивав ся. Рівночасно земські властители, коли побачили, що оказуєть ся потреба вовни взяли ся до гудівлі овець і старали ся розмножити рід вовнистих овець та достарчувати знаменитої вовни.

Але тоді оказала ся власне трудність промислового зарядження: властитель ткальні мав право робити сукно, дальші операції як фолюшувати і фарбувати мусів віддавати до інших, що власне спинювало всю продукцію, позаяк ті остатні не виконували на час роботи, а купці наганяли на замовлені роботи, позаяк їх пароплави не могли чекати в портах та тратити даром час.

Який-же був тоді вихід? Дуже простий: купець злучивши ся тоді з ткачем і фарбярм закладав новий варстат поза містом, в місци, де не обовязували приписи промислового союзу, а в тім новім варстаті получено вже ткальню з фолюшерством і фарбярнею; а поза се також не зважано тут вже на приписи промислового союзу, що до затруднюючого числа робітників, працювало їх тут досить велике число під надзором одного майстра; рівнож не звертало ся також тут уваги на роди сукна, а вироблювало ся таке сукно, яке могло бути скорше продане на чужих ринках.

Таким власне способом витворила ся **мануфактура**, т. є. промисловий завід, який лучив кілька варстатів. Не було тут ще машин (для того власне такий заклад не називаємо фабрикою), **а був широко перепроваджений поділ праці**. В промисловім варстаті ткацький челядник виробляв одну штуку сукна від початку до кінця, тут знова запроваджено инший порядок: одні з робітників упорядковували для всіх кросен основи ниток, инші робили полотно, а ще инші сповняли додаткові роботи, які оказували ся потрібними.

Тоді власне показало ся в результаті, що **мануфактура може виробити сукно танше, чим промислові варстати**, а тим самим ставала ся вона страшнішою конкуренткою для звичайних майстрів-ткачів.

Що-ж мали робити тоді промислові майстри? Почали вони боротьбу з конкуренцією домагаючи ся, щоби заборонено привозити до міста сукно, яке вироблювано в мануфактурах. Але тим самим союз став ся безпоступовим чинником борючи ся проти господарського поступу, а в тій борбі вкінці побідив поступ пережиту форму.

Витвір тих мануфакторів був під иншим ще зглядом добрим помислом, позаяк мануфактура була значно розширеним варстатом, позаяк виріб тут відбував ся на більшу скалю і вироблювано тут не на замовленє, але на більший збут, отже-ж треба тепер було значнійших грошевих осередків на будову будинків, знарядів, сирових матеріалів, треба було оплачувати робітників, поки буде який небудь прихід з прода

жі товарів, треба було готового капіталу.

Капітали ті найшли ся — були вони в руках купців, котрі нагромадили значні грошеві засоби, які приходили в величезних зисках в гандлю з заморськими державами, з лихви, з фінансової операції з державою, котра — потребуючи позички пр. на воєнні потреби — винаймувала купцям побір податків, а купці заробляли на таких справах звичайно 100 на 100 або більше.

Отже-ж до суспільного господарства всунула ся нова особистість; капіталіст, котрий нічого сам не витворює, пустив в рух витворюючі чинники за допомогою своїх грошових засобів, своїх капіталів.

Взглядом сего замінили ся власне відносини mezi людьми, які були заняті продукціями: відносини, які істнували mezi Дерискірою а його челядниками, стали неможливими, коли в мануфектурі працювало кількадесять людей або і кількасот людей; перестали вони бути своїми приятелями а були вже наймитами в підприємця. Розумієть ся, що в мануфектурах не займало місця багато челядників, викваліфікованих в своїм фаху ремісників, позаяк всю роботу розложено на ряди простих рукодільників, а кождий робітник мав завсїгди лише одну роботу, отже-ж можна було ужити до праці людей, котрі не термінували ся довший час, а в кількох тижнях навчили ся свого рукодільства до якого були призначені. Таких людей було подостатком. Рекрутували ся вони власне з тих прибуд з людей які втікали від паньщизняної праці, з хлопів, котрих пани в тім

часі громадами проганяли з рілі.

Тоді в ХІІ і ХVІІ віках мануфактурна система почала дуже скоро розширювати ся підкопуючи систему промислової продукції.

Відтак в половині і при кінці ХVІІІ віку ручне ремесло зістало зовсім вбите, позаяк дуже скоро почали ширити ся механічні винаходи і тоді власне майже в усіх галузях промислу машини вже заняли домінуюче (пануюче) становище. А вкінці коли винайдено парову машину, мотор який заступає людську силу — тоді вже вибила послідна година досьогочасному господарському устроєви. Тоді власне витворив ся устрій опертий на заміні товарів і продукції на велику скалю, устрій капіталістичний, який був повисше схарактеризований.

В тім переходовім часі, коли давний порядок суспільного господарства валив ся в руїни а витворювали ся зародки нового господарства в ХVІІ і ХVІІІ віках повстає яко галузь нового знання наука суспільного господарства — політична економія. Аж тепер власне господарські відносини зістали так замішані, що не вистарчило так зв. „здорового розсудку“, що би їх зрозуміти, а конечно треба було систематичного дослїду для розв'язання насуваючих ся питань.

При тім як в багато інших науках, так і в політичній економії першою річю до наукового дослїду були житеві потреби аж надто ясними. Витворила ся пр. нагляча квестія для держави, якого належить вхопити ся способу, що би помножити і удержати в краю засоби мате-

ріяльні (грошеві), щоби держава мала звідки черпати податкові доходи на удержанє великої армії; вироджуєть ся сумнів: належить чи не належить попірати щораз витворюючі ся мануфектури.

Рівночасно власне державне господарство прибирає значні розміри, позаяк загортає воно з часом в свої руки величезні земські добра, які давнійше належали до князів і фєвдальних панів або до церков і власне тепер головнo розходить ся лише про се, як заряджувати тим господарством, а держава починає скоро інтересувати ся купном і продажию. В той спосіб в наукових трактатах, в котрих викладаєть ся штука державної адміністрації поступенно находить економічне питанє своє місце.

Поправді о много скорше находимо в книгах вчених розвідки про економічні питання, які містили в собі геніяльні гадки. Вже такі старинного сьвіта мудрці як Арістотель і **Плєтон** порушують економічні питання; перший застановляєть ся над відносинами продукції, гандлю, вартости; другий характеризуючи образ ідеального суспільства також розводить ся про господарські відносини.

В середних віках не один монах застановляючи ся над справами сьвіта нарушує економічні відносини, погубляє визиск і лихву, жалусе над гнетом угнетених боярів.

Також не один політик і укладаючий права державні адміністрації.

Доперва в XVIII віці починаєть ся та наука розсуджуючи загадку практичного житя стараєть ся глубше заглянути в господарське у-

строєнє.

Однак всі ті розкинені гадки і розвідки не становлять господарської систематичної науки, як рівнож не находимо про ню мови в книгах тих „камералістів“, т. є. людей, які вчать про ширити в Франції, і Англії, в краях які були найбільше розвинені економічно. Французький маршалок Ваган, лікар Кеней, міністер Тургот, філософ Мірого, як також Англіїці — філософ Юм, філософ Адам Сміт кладуть підвалини під нову науку, котра пізнійше вже в ХІХ віці дуже скоро розвиваєть ся при помочи геніяльних людей як: Англіїці Рікардо, Міль; Німці Робертус і Маркс і подібних других вчених.

На вступі було сказано, що задачу нашої науки є виясненє як укладають ся економічні відносини межи людьми.

Завсїгди і всюди в науці суспільного господарства розходить ся про людей і то лише про людей.

Однакож ті відносини які заходять межи людськими одиницями прибираючи звичайно таку форму, що чоловік сходить позірно на другий плян. Приміром Павло і Іван входять з собою від відносини міняючи свої вироби: Павло дає Іванови сокиру а бере від него в заміну кавалок сукна. Бадаючи ті зявища економіст не забуває, що принайменше ніколи забути не повинен, що тут розходить ся про потреби і інтереси тих обох людей, що сокира і сукно є овочами їх праці, що міняючи ті предмети, кожний з них є тої надії, що скористає з виміненої річи.

Але говорячи про те зявище економіст може виразити ся так, неначе-би тих двох людей зовсім не було, неначе-би тут не заходив ніякий інтерес межи Павлом а Іваном а межи їх виробами, межи сокирою а сукном.

Також коли економіст говорить про машини, то ходить тут в останній мірі про се, як винахід тої машини, застосованє її при виробі певного предмету, впливає на відносини межи людьми; як людська праця зістала взглядом тої машини удосконаленою і улєкшеною, в який спосіб при помочи її впровадження змінила ся доля робітника і т. п.

Але знова економіст буде дуже часто виражувати ся, як коли-би тут в першій мірі не про людей ходило, але про саму машину і про товар, який на ній виробляєть ся і знова чоловік, котрий зробив машину і послугуєть ся нею на позір гине він з людських очий.

З сего для читача, котрий не при звичаїв ся до наукових розумінь витворюють ся аж надто великі непорозуміння і для того дуже важною річю є памятати про те, **що наука суспільного господарства є наукою суспільною, наукою, котра займаєть ся означеною частию зявищ, які заходять в людській суспільности.**

Значінє сеї уваги станеть ся дуже скоро зрозумілим, коли заглянемо до якого небудь підручника суспільної економії і довідаємо ся з неї, що наука розкладаєть ся на розділи: „про витморюванє товарів, про їх заміну, про консумпцію або зужитє тих товарів і т. д.

З сего здавало-би ся, що маємо тут фактично до діла з наукою про товари, а не про люд-

ські відносини. Але скоро переконаємося, що завжди і всюди тут розходить ся про людей, які продукують товари, — взаємно замінюють їх межі собою та зужитковують їх.

Зробивши вперед застережене пригляньмося тепер, які задачі ставить собі новочасна наука суспільного господарства.

Головною її задачею є збаданє відносин, які заходять в господарстві новочасного суспільства' засадою-ж того господарства є виміна товарів.

Виходячи з сего висновку новочасна економія старається найперше вияснити ,на яких засадах відбувається та виміна. Павло продає сокиру за три карбованці і набуває від Івана три лікті сукна; отже-ж ті люди цінять однаково сокиру і три лікті сукна, однаку надають тим річам вартість. Чим-жеж послугують ся вони при такій оцінї вартости? На чім полягає вартість? Се є перше узасаднене питанє, яке розв'язати потраплять економісти і наука про вартість, погубляюча все, що дотичить відносин, які заходять межі людьми при виміні товарів становить кардинальну часть нашої науки.

В нових часах ся виміна відбувала ся не впрост або безпосередно, але при грошевім співділаню. То потягає за собою багато для нашого господарського типу характеристичних результатів. Нагромадженє грошей улекшує витвори на продаж, улекшує нагромаджуванє богацтв. Тепер ходить головно про загальний вислід, яку роль і застосованє мають гроші, — що є завданєм спеціального відділу економії

— наука про гроші.

Підставою цілого матеріяльного життя кожного суспільства було і є завсїгди витвір. Схарактеризувавши наше суспільство **яко спеціяльно оперте на продукції товарів з предметів призначених на заміну, на продаж**, мусимо здати собі з сего справу, як то суспільство випродуковує їх.

Завсїгди і всюди люди витворюючи предмети ужитку мусїли користати з землі і природних сил і працювати. При витворюваню послугуємося безнастанно силами природи. Вегетаційна (ростинна) сила землі, оживляючі лучі сонїчного сьвітла, сила тиснення, сила тертя, сила атмосферичних ділань, сила електрики і т. д. є підставою кожної економічної діяльності чи то в рільництві, чи в промислі.

Але як ми вже зазначили на вступі дослїди метод і осередків зужитя і застосованє тих сил природи до господарства чоловіка, творить предмет не суспільної економії, а предмет технічних наук. Доперва о скілько поступ техніки впливає на зміну поліпшеня відносин межи людьми, то о скілько явища які тут заходять входять в окрес економічних дослїдів. Так пр. економіст не має потреби застановляти ся над тим, як більшим є нинї пароплав від колишнього вітрила. Але наколи ті зміни в техніці будови пароплавів і пароплавства спричинили, що на місце давних мануфектур, в котрих будовано пароплави і вироблювано знаряди до їх обслуги, як линви, полотняні вітрила, котвиці і т. д. — повстали великі фабричні заводи для будови пароправ з залїза; або спричинили, що

витворили ся зовсім інші відносини праці для моряків, позаяк місця давної в великім числі фахової маринарки тепер заняли палячі, машиністи, як також і велике число нефахових робітників; рівнож наколи з причини тих технічних змін кошта транспортів заморських товарів значно зменшили ся, так що людськість Європи є заосмотрена в збіже і вовну з Америки і Австралії — то всі ті зявища, які є в злуці перевороту з технікою будуть становити предмет економічних дослідів.

Отже-ж наука економії не має тут найменшої потреби присвячувати спеціальний розділ, який посвятив-би ся тим силам природи, яко економічному чинникови, однак в кожній науці економіст буде брати ті чинники в рахубу.

Натомість спеціальний відділ нашої науки є посвячений праці. Отже-ж в тім відділі буде розвідка про величезний надмір праці за помочю „поділу праці“ і за помочю „кооперацій“ або співуділі праці, про фахову працю, викваліфіковану, до якої треба довшого приготування і простої праці, котру кожний чоловік може сповняти; дальше буде розвідка про відносини межи ужитим часом праці а її видатністю, як також впливу добробуту робітника на ту видатність праці; також буде розвідка про вплив правного положення робітника на його працю, зовсім инакше представляєть ся праця невольника чим праця вільного чоловіка, инакше праця наймита чим чоловіка працюючого на власнім господарстві.

В нашім суспільстві поза природними і працюючими силами економічним чинником

стаєть ся капітал. Капіталом економісти називають осередки продукції, будівлі, машини, сирові матеріяли, о скілько вони служать до виробів товару, т. є. продукції яка є з гори призначена до продажі, на заспокоєнє чужих потреб як також гроші, ужиті в ціли провадження якогось господарського підприємства.

Давнійші економісти зачисляли до „капіталу“ взагалі всі осередки продукції; отже капіталом для них була мотика, котрої чоловік уживав в камяній добі на рівні з фабричним заводом в яким містили ся величезні мотори і сотки машин. Нинішні знова економісти а головнійше самі значнійші з них покинули таке понятє а уживають вислову „капітал“ в щойно виміненім повисше значіню. Так отже-ж капітал який розумієть ся набирає спеціального значіня.

Як вже знаємо суспільство наше розділюєть ся на дві великі, які в засаді ріжнять ся громади: ті, що посідають яко свою власність ті знаряди продукції, той капітал і тих, що посідають лише свою робочу силу та завдяки тій доли стають ся наймитами; взглядом сего капітал стаєть ся дуже значним чинником в суспільнім господарстві. В той час розділ нашої науки, де розводить ся про капітал, його повстаню, розрості, впливі на продукцію і т. д. має важне значіне, а також є одним з найбільше замішаних і трудних зі взгляду на завдання які в нїм мають найти розв'язанє.

В суспільстві, яке опираєть ся на виміні, головною майже одинокою цілию господарської діяльности є постарати ся про доходи. Жере-

ла того доходу можна поділити відповідно до відносин посідання на кілька родів. Насамперед маємо людей які не посідають власних продукційних осередків, наймитів, котрих одним доходом є заробкова платня, яку вони побирають за свою роботу. Дальше маємо тих, що посідають **капітал**, але вони самі його не уживають, не провадять продукційного господарства, випожичають вони той капітал иншим за якимсь процентом. По найбільшій часті той капітал є нагромаджений грішми; гроші випожичаєть ся, а позичаючий купує за них будівлі, машини, сирові матеріяли, одним словом всі продукційні знаряди і платить від позичених грошей процент, який творить властителям **дохід від капіталу**.

То саме буде і тоді, наколи хтось виарендує готовий вже до ужитку капітал пр. фабрику. Тоді **чинш**, який мусить платити арендар фабрики буде для властителя таким самим доходом як і процент.

Відтак маємо рід посідачів не капіталу а землі. Земля є конечною потребою кожного господарства, а найголовнійше рільничого господарства. Отже властитель землі, котрий віддає землю чи то рільникови, чи фабрикантови котрий на тій землі вибудує фабрику, побирає від них за плату, яку називаємо **грунтовою рентою**.

Вкінці підприємець чи то рільничий чи промисловий побирає **підприємчий зиск**, а зиск той походить звідси, що вартість витвореного продукту працею в підприємстві є більшою від коштів продукції вчисляючи в ті кошта платню

робітників і процент від капіталу або сказавши по простому, що в нашій суспільстві по заплаченню праці позістає для підприємця надвижка звага надвартостію.

Щоби дати зовсім ясне відділене вимінених родів доходу є дуже трудно, майже неможливо. Наколи пр. возьмемо підприємця-фабриканта, котрий є властителем свого капіталу і сам працює в своїм підприємстві, буде побирати він робітничу платню за свою роботу, буде побирати дохід від капіталу, а крім того ґрунтову ренту і зиск.

А також існують і такі форми підприємств в котрих ті части зовсім не можна ясно відрізнити пр. підприємство акційне: тут управителем є директор, який побирає робітничу платню; капітал може бути позичений і від него платиться ся процент; ґрунт може бути, а головню дуже часто є винаймленим, а виаренована тєнута становить ренту. Однак акціонарі побирають зиски, т. зв. „дівіденди“, котрі не є доходами від капіталу, позаяк дуже часто акціонар купує акції на кредит і платить за то процент, а помимо того одержує зиск.

Також маємо ще новий відділ економії, який вчить про доходи або як виражували ся давнійші економісти про поділ богацтв. Отже ті відділи творять предмет суспільно-теоретичної економії, котрої загальною задачію є досліджене і вияснене загальних явищ в господарських зародках.

В послїдних десятиліттях відділюєть ся з тої загальної науки яко спеціальна наука, т. зв. суспільно-практична економія, яка має на ціли

розслідувати роботу збірних інституцій держави, громади або спілок на поли господарки. Під час, коли давніші економісти обстоювали при погляді, що державна задача полягає лише на сторожі публичного порядку, нині загальним виролив ся погляд, що держава рівнож як і громада мають обовязок безпосередної інтервенції в економічних справах; і в самій річі така інтервенція противила ся завжди голоше ним теоріям і ставала ся щораз більше інтензивною.

Так передовсім держава була змушена взяти ся до зрегулюваня за помічю спеціальних прав відносин фабричної праці; тоді спеціальним правом заборонено працювати по фабриках дітям, ограничено працю для женщин, а вкінці деякі держави ограничили взагалі працю всіх робітників устанавляючи максимальну довготу робочого дня. Також в деяких державах запроваджено державне забезпеченє робітників на случай хвороби або каліцтва.

Побіч задач які сповняє держава творять ся спеціальні задачі суспільно-економічні для громад, головнo для зарядів великих міст. Нинішне велике місто зовсім не могло-би істнувати без заряджень, котрі мусять бути виконані збірними силами цілої людськості. Так пр. задачію мійського господарства нині є достарчуванє води до питя, каналізація, удержати в чистоті вулиці, запровадженє комунікаційних осередків. Дальше в дуже богато містах показала ся нині конечна інтервенція в справі помешкань. Тут рівнож зачисляємо шпитальні урядження, організацію лікарської помочи, до-

гляд над різницями і контролю над споживчими продуктами; далі школярство, театри, публичні городи і т. д. Всі ті справи потребують або безпосереднього господарського підприємства з великим капіталом або мійський заряд регулює своїми приписами діяльність приватного господарства, а поза се є аж надто ясным, що тут треба економічного знання, щоби як слід провадити заряд.

Ся теорія нашої науки щойно зістала відділеною від загальної науки суспільного господарства; а давніше вже відокремлено науку про фінанси як також т. зв. науку про економічну політику.

Предметом науки про фінанси є різні питання, які відносять ся до доходів і розходів державних, як також і довгів. Стрічаємо ся тут з питанням чи може держава і в який спосіб управляти певні господарські галузи — залізницї, копальні, ліси і т. д. питання про форми побирання податків, про форми якими послугують ся при ухвалї „бюджету“ т. є. пляну після котрого мають бути ужиті державні доходи для покриття державних потреб.

Менше і стисліше означеною є наука економічної політики. Її управляє держава тоді, коли стремить до розвою продукційних сил своїх горожан. В тій цілі може вона пр, запровадити охоронні цла, котрі мають захистити своїх промисловців від конкуренції заграничних промисловців. Рівнож держава може брати на себе будову залізничих доріг, перекопуванє каналів і т. и. Даліше для держави може зайти потреба „внутрішньої кольтонїзації“ т. є.

переселення людности з одного дуже залюдненого місця на менше залюднені місця.

Отже-ж головною задачею економічної науки є: пізнавши минувшину і теперішність господарських відносин старати ся **відслонити таємницю будучности**, здати собі справу з того яка судьба чекає суспільність. А позаяк, як говорить один з найбільших дослідувачів нашої науки „найзначнішим правом чоловіка є, що творить історію свою“, отже **будучність спочиває в наших руках** — і кождий, хто не гниє в оспалім житю, кому бє серце в грудях, яке відчуває недолю своїх ближних, свого суспільства, мусить почувати ся до обовязку запізнати ся з науковими правдами про бутє і розвій свого суспільства під взглядом господарки. На кождий случай матеріяльне істнованє суспільства, яке досліджує наша наука не є вже всім, позаяк ті господарсько-суспільні відносини є підставою цілої нашої культури, цілої цивілізації. „В щастю всего є всіх ціли“; а шукати в совістній праці доріг до того щастя, то лише задачею суспільно-економічної науки.

КОНЕЦЬ.

ЧИТАЙТЕ НАЙНОВІЙШІ КНИЖКИ.

Вільна Україна, М. Грушевський	25
Думи і пісні, Т. Шевченка	25
Економічні основи амер. демокр.	15
Звідки взяв Бог Бога	25
Іван Франко, Д. Якимів	20
Інтернаціонал і війна	15
К. Маркс, його життя і наука	15
Клясова справедливість, Кавцкий	15
Комуністичний Маніфест	25
Клясова боротьба	5
Монольоги ч. I.	10
“ ” ч. 2. і 3.	20
Народна справа і попи, Н. Франко	5
Народність і її початки	25
Нація як правна ідея й інтернаціонал	20
Наука і ціль життя	10
Нове Євангеліє	15
Новітня суспільність і церква	35
Оповідання про заздрих богів	15
Основи соціалізму, К. Кавцкий	35
Основні засади комунізму — Ф. Енгельс	15
О походженю Бога	15
Панські жарти, Ів. Франко	40
“Патріоти” — М. Тарновський	10
Патріотизм а соціалізм	15
Перший збірник укр. пісень	20
Плаваючий острів, оповіданє	10
Повний співанник під нотами ч. 1. і 2.	60
Повний співанник під нотами ч. 3.	60
Польща йде, та не одна а дві	25
Поняте і ціли соціалізму	15
Початки релігії	20
Повний міх сьміху	25
Народна справа в Америці	10

Програма Комуністів, Бухаріна 30ц. в опр.	50
Про походженє та розвиток мов — Н. Руба- кин	25
Продукція — Н. Каришев	10
Релігійна пошесть	5
Робітничий співанник	15
Серед вічних снігів і ледів, В. Лункевич ..	30
Селянство і Соціал-демократія	40
Соціалізм а релігія	10
Соціалізм а патріотизм	15
Сорокаті шкапи і інші оповідання	25
Страшний монах Разпутін	50
Українці як народ	10
Український співанник (великий)	40
Чому жєнщини жадають полігичних прав ..	15
Цар голод (про економію)	35
Дай серцю волю заведе в неволю, драма в 5 діях	40
Два домики і одна фіртка, комедія в 1 дії	15
Запорожський Клад, комедийо-опера в 3. діях	20
Мазєпа, драма в 5. діях	35
Наймичка, драма в 5. діях	35
На відпуст до Київа, комедія в 3. діях ...	30
Недолюдки, бувальщина в 3. діях	30
Панна Штукарка, жарт на 3 дії	30
Пімста Жидівки, драма в 5. діях	40
Підгіряни, драма в 3 діях	50
По ревізії, етюд в 3 діях	20
Простак, комедія в 1 дії	20
Сватаня на вечєрницях, водевіль в 1 дії ...	10
Свєкруха, комедія в 3 діях	25
Тєрновий вінок, драма на 4. дії	50
Хмара, драма в 5 діях	40

Читайте Нові Книжки.

Здобу́тя Басти́лії (Історія Французької революції). 05

Соціоло́гія й соціальні науки. Написав Е. Діркгайм 15

Історія парижської комуни 15

Верховинці, драма на 3 дії 20

Чим є економія політична, та чого вчить.. . . . 25

Як повстала земля 25

Україна без хлопа і пана — Т. Ф. 10

"Сьвідки" сценічний жарт на одну дію, написав — Микола Курцеба 15

Маєм на складі найновішого реда переписні картки.

Послідня трапеза 2ц.

Пираміда 2

Т. Г. Шевченко 2

Н. Ленін 2

Л. Троцький 2

К. Лібкнехт 2

Роза Люксембург 2

К. Маркс 2

З Російського Музея Александра III. 2

Як виглядали перші люди (Адам і Ева) 2

Праця а заплата 2 п.

Школа, газети і бесідинки 2 п

Маєм на складі портрети всіх визначних людсй з російської Революції. У нас можете набути на бажане почти любови г реписні картки При більшім замовленю даємо великий спуст.

ПИШІТЬ І ЗАМОВЛЯЙТЕ НА ПОНИЗШУ АДРЕСУ:

UKRAINIAN PRINTING

426. E. 9th Street

New York, N. Y.

ЧИТАЙТЕ ОДИНОКУ РОБІТНИЧУ ЧАСОПИСЬ „РОБІТНИКА”

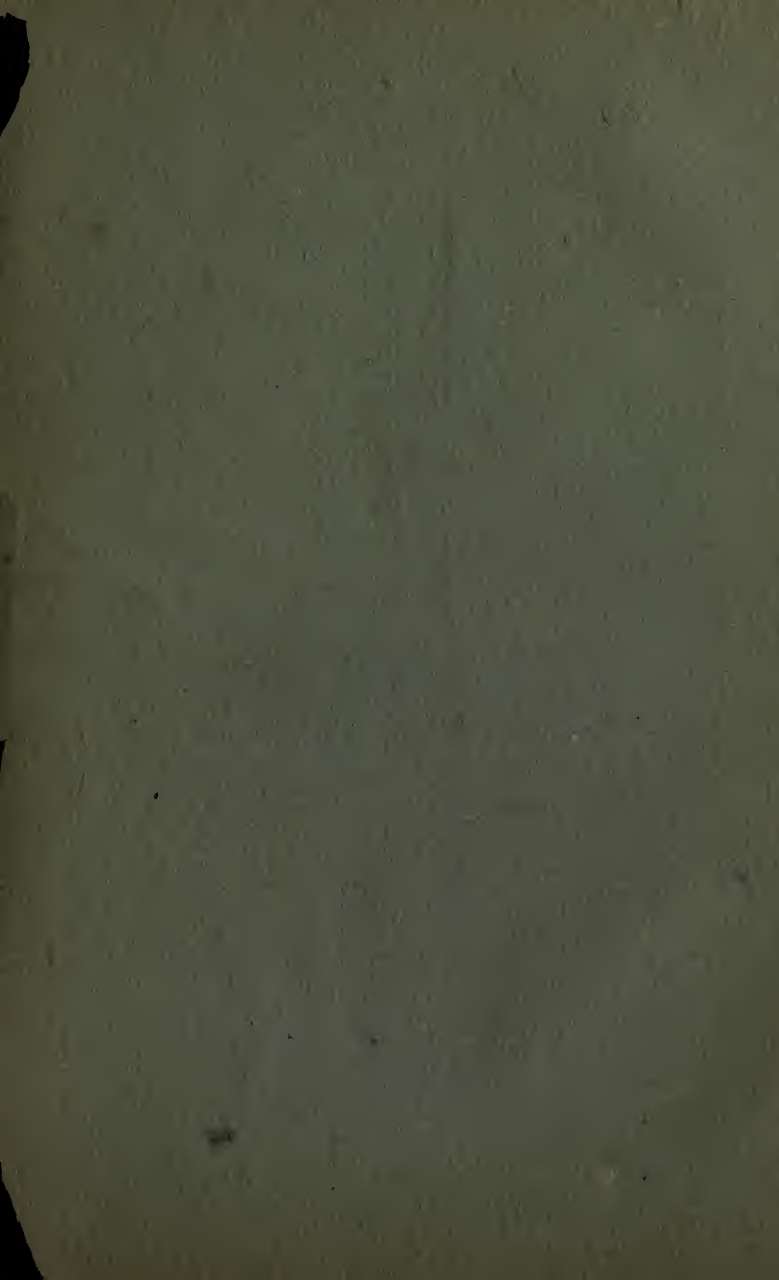
котра коштує на рік \$2.00

на пів року \$1.25

пишіть на адресу;

ROBITNYK 222 E. 5TH ST.,

NEW YORK, N Y.

Читайте Нові Книжки.

Здобуття Бастилії (Історія Французької революції).	05
Соціологія й соціальні науки. Написав Е. Дірікайм	15
Історія парижської комуни	15
Верховинці, драма на 3 дії	30
Чим є економія політична, та чого вчить.. . . .	25
Як повсталa земля	25
Україна без хлопа і пана — Т. Ф.	10
“Свідки” сценічний жарт на одну дію, написав — Мико- ла Курцеба	15
Маєм на складі найновішого рода переписні картки.	
Послідня трапеза	2ц.
Пераміда	2
Т. Г. Шевченко	2
Н. Ленін	2
Л. Троцький	2
К. Лібкнехт	2
Роза Люксембург	2
К. Маркс	2
З Російського Музею Александра III.	2
Як виглядали перші люди (Адам і Ева)	2
Праця а заплата	2 п
Школа, газети і бесідник	2 п

Маєм на складі портрети всіх визначних людсй з російс-
кої Революції. У нас можете набути на бажанс почти любы г
реписні картки. При більшім замовленю даємо великий спуст.

ПИШИТЬ І ЗАМОВЛЯЙТЕ НА ПОНИЗШУ АДРЕСУ:

UKRAINIAN PRINTING

426. E. 9th Street

New York, N. Y.

ЧИТАЙТЕ ОДИНОКУ РОБІТНИЧУ ЧАСОПИСЬ „РОБІТНИКА”

котра коштує на рік	\$2.00
на пів року	\$1.25

пишіть на адресу;

ROBITNYK 222 E. 5TH ST.,

NEW YORK, N. Y.